

Тема: Етика утилітаризму. Деонтологічний та утилітариський підхід в сучасній етиці.

У XIX ст. складається етика *утилітаризму*, що розглядає будь-які природні або соціокультурні феномени з огляду на їх корисність, а не згідно з їх об'єктивними якостями.

Основоположником англійського утилітаризму був Ієремія Бентам (1748—1832). Його наступники Джеймс Мілль (1773—1836) Джон Стюарт Мілль (1806—1873) обґрунтували принципи цього напрямку. Утилітаризм, у свою чергу, впливав на філософію та етику американського прагматизму.

Ідеї етики *Бентама* викладені у двотомній праці "Деонтологія, або наука про мораль" (1834). В основу її покладений принцип оцінювання діяльності людей відповідно до її корисності. Йдеться не про суспільну корисність діяльності, а про приватний інтерес особи. Доброчесними оголошувалися вчинки, що збільшують насолоду людини і применшують її страждання. У цих міркуваннях Бентама відчутний відгомін ідей англійського емпіризму, а також французького матеріалізму XVIII ст., зокрема Гельвеція. Однак повторені вони у вузькій площині: Бентам бачить англійського буржуа взірцем людини.

Механізмом, що є рушієм людських учинків, Бентам вважає психіку людини: почуття страждання та задоволення. Людина постійно перебуває між цими двома психічними станами. Корисність вчинків дає відчуття задоволення, що тотожне поняттю щастя. Корисність — це те, пише Бентам, що приносить "добробут, зиск, задоволення, добро і щастя". Відповідно протилежним йому є почуття нещастя. Поняття корисності Бентам ставить у центр розуміння мотивів людських учинків, а також вважає, що з нього доцільно виводити моральні та законодавчі норми. Він схильний вважати, що поняття корисності лежить в основі людської природи загалом.

Бентам не оминає питання про зв'язок приватних та суспільних інтересів. Розгляд їх здійснюється на ґрунті поняття "сутність". Він виділяє два типи сутностей. Перші — ті, що існують реально, або ті, що досягаються здоровим глуздом. Другий — це ті, що реально не існують. До них Бентам зараховує

категорії, зокрема етичні. Він заперечує існування моральних зв'язків між людьми, оскільки моральні відношення, на його думку, не що інше, як порожня фраза, удавана величина.

Послідовник і пропагандист учення Бенґама *Джеймс Мілль* виходив з ідей Юма у питаннях ґносеології, що справило вплив на його етичну теорію. Основна праця з філософії, що містить етичні ідеї, — "Аналіз феноменів людського духу" (1829). Головним джерелом знань про світ Мілль, спираючись на Юма, вважав відчуття у їх безпосередності. Він переносив своє розуміння джерел пізнання і на мораль. Найпростіші відчуття задоволення та незадоволення асоціюються з певним вчинком.

Єдність почуттів та вчинків складає зміст моральності. Джерелом почуття задоволення є багатство, влада, самоутвердження, отже, ці еґоїстичні чинники поведінки і складають основу моральності. Правда, він намагався розробити засади переведення особистісного еґоїзму в суспільно бажану поведінку шляхом виховного впливу. З цією метою, зокрема, вважав за необхідне розробити правову систему заохочень та покарань.

Джон Стюарт Мілль, син Джеймса Мілля, розвинув етичну систему утилітаризму у праці "Система логіки". В останній, шостій частині праці, під назвою "Утилітаризм" це поняття вперше введено ним для означення нового етичного напрямку. Мілль обґрунтовує моральну цінність вчинків їх корисністю. Правда, на відміну від своїх попередників, корисність він не зводить до еґоїстичного задоволення. У його етиці мовиться також про принцип альтруїзму, хоча не розкриваються об'єктивні підстави переходу еґоїзму у свою протилежність — альтруїзм.

Мілль виводить джерела моральності з психічної структури особи. В основі суспільних явищ лежать загальні закони людської природи. Вони є предметом наук про людину. Етика ж — це мистецтво. Мистецтвом вона є в тому сенсі, що покликана виробити сукупність норм, спираючись на які людина могла б позбутися страждань, переживань і почуватися щасливою. Етика — засіб морального самоудосконалення людини, а отже і суспільства.

Відмінним в етиці Дж. С. Мілля, порівняно з його попередниками, є поділ задоволень на нижчі — чуттєві, і вищі — інтелектуальні.

У прикладній етиці найбільш методологічно плідним буде широке розуміння корисності як критерію універсальності принципів. Синкретичне розуміння корисного запліднювало витoki європейської інтелектуальної історії. У ХІХ - ХХ ст. воно збагачено утилітариським розумінням (Д.С. Мілля, Є. Бентам) і своєрідною інтерпретацією у прагматизмі (Д. Дьюї, У. Джеймс). Спільним знаменником таких підходів є обов'язкове гіпотетичне переконання в безумовній прийнятності цінностей окремої людини для інших людей. У цьому контексті зростає роль раціональної складової вибору цінностей (осмислення, обґрунтування, обговорення), що в кінцевому результаті приводить до загальних принципів.

Недостатньо виправданим буде різке протиставлення етики І. Канта як найбільш впливової теорії Нового часу і утилітаризму. В полеміці з кантівською теорією формувались й інші філософські концепції некласичної філософії ХХ ст. Водночас, у сучасних підходах переважає думка про необхідність взаємодоповнення впливових форм етичної аргументації, а не їх взаємовиключення.

Виникнення утилітаризму (від лат. наШаз - користь) як напряму моральної філософії пов'язане з іменами І. Бентама та Дж.С. Мілля. Початок був покладений у трактаті І. Бентама "Вступ до принципів моральності і законодавства" (1780). Як етичний твір ця робота є першим і найбільш повним викладом концепції утилітаризму. Своїми попередниками І. Бентам вважав Ф. Хатчесона, К Гельвеція, Д. Прістлі, Д. Г'юма та ін.

На думку І. Бентама, "принцип корисності" діє у чотирьох сферах: фізичній, політичній, моральній та релігійній. Він не передбачав, що всі люди за допомогою цього принципу будуть регулювати свою поведінку, тому що кожний максимізує своє щастя, а не "найбільше щастя найбільшій кількості людей", яке має характер обов'язку. Тому принцип був насамперед

адресований законодавцям і політичним діячам, здатним вносити зміни в суспільство.

Стосовно особистої етики "в її нормативному варіанті", то вона повинна надавати інструкції індивіду як збільшити власне щастя, яке є елементом щастя всього суспільства. У цій праці була здійснена класифікація задовольень (14 видів) і страждань (12 видів), проаналізовані поняття "страждання", "мотив", "емоція", "жага", "прагнення", "доброчинність", "зло" та ін.

тилітаризм був розвинутий і дістав назву з наукового доробку Дж.С. Мілля в праці "Утилітаризм" (1863). Дж.С. Мілля надавав важливого значення тому, що базові моральні судження, що стосуються кінцевих цілей і засад оцінки, не піддаються безпосередньому доведенню, але демонструються в тому числі і за допомогою підстав, які можуть впливати на людей. Він розглядає моральні почуття і правила як результат багатовікового морального досвіду людства.

Дж.С. Мілля наполегливо проводить розділення "корисного" від вигоди і почуттєвих задовольень. На його думку, задоволення є різними і якісно, і кількісно. Найбільш цінними будуть ті, яким віддає перевагу більша кількість людей, що з ними знайома і зазвичай, якщо є можливість, люди віддають перевагу вищим потребам, прагнуть вдовольнити почуття власної гідності.

Дж.С. Мілля визначав мораль як такі правила для керівництва людини в її вчинках, через здійснення яких створюється для всього людства існування найбільш вільне від страждань і найбільш багате насолодами. Утилітаризм, за Дж.С. Міллем, розвиває традиції епікурейства, стоїцизму і в особливості християнства, яке втілює дух утилітаризму через закладене в основу правило, заповіт любові та ідеал вселюдського єднання. Водночас важливими є зусилля з досягнення власного щастя кожною окремою людиною.

Поряд з головним принципом корисності співіснують вторинні принципи: "не зашкодь", "протидай нещастю", "враховуй інтереси ближніх". Становлення цього напряму відбувалось в гострій полеміці з апріоризмом та інтуїтивізмом, зокрема, з ідеями І. Канта.

Проте ця теорія не уникла і внутрішніх суперечностей. Насамперед це стосується дилеми віднаходження основоположень для оцінки вчинків.

Згідно з теорією класичного утилітаризму оцінка вчинку повинна ґрунтуватись на результатах дії, взятої автономно як окремого здійсненого акту. В інтерпретації Дж.С. Мілля до цього додається дотримання прав інших людей в якості одного з результатів дії. Одночасно права людини виступають певним стандартом, виконання якого є обов'язком кожної людини.

Таким чином, з'являється два типи основоположень оцінки: результат до якого привів вчинок, і стандарт, або правило, якому вчинок повинен відповідати. Ці напрацювання стали важливими елементами розвитку теорії прикладної етики.

Найбільшого розвитку прикладна етика досягла на основі англо-американської філософської традиції. На цьому шляху було кілька суттєвих етапів, що пов'язані з переосмисленням традиційної етики. Важливою віхою стало виникнення метаетики, яку ідейно започаткував визначний теоретик ХХ ст. - Дж.С. Мур, хоча сам він терміна "метаетика" не використовував. Основний задум цього напряму досліджень полягав у надбудові над класичною нормативною етикою формалізованої методології за прикладом інших наук, яка виключала б вихідні суб'єктивні ціннісні настанови. Прагнення засобами логічного аналізу суворо визначити поняття етики з часом потерпіли поразку, бо виявилось, що основні положення етики неможливо тлумачити нецін-нісно.

Основний етичний твір Дж.Є. Мура "**Принципи етики**" є орієнтованим не на обґрунтування ціннісних програм, а на аналіз традиційних етичних питань ("що є добро", "що є обов'язок" і т. ін.), з'ясування їх точного змісту, встановлення правил і норм етичних роздумів. Цей напрям орієнтований на ліквідацію елементарних логічних помилок при використанні основних етичних понять.

Дж. Є. Мур був переконаний в можливості побудови етики як строгої науки. Підзаголовок до "Принципів етики" він визначив таким чином: "Пролігомени

до всякої наступної етики, що може претендувати на звання наукової". Загальною рисою етичних суджень Мур вважав те, що вони до поведінки людей прикладають визначення "хороше" предикат "добро", або його протилежність "погане" предикат "зло".

На думку Дж.Є. Мура, етика повинна досліджувати не тільки те, яким об'єктам зазвичай належить якість "хороший" ("добро"), але також і те, якою є сама ця якість. Ця якість не може бути просто визначена, бо "добро" є деяким унікальним предметом мислення, єдиним у своєму роді серед безмежної кількості інших предметів.

Прагнення етиків ототожнити "добро" з якимись іншими предметами Дж.Є. Мур називав "натуралістичною помилкою". "Добро" не може бути емпірично зафіксовано й описано, тому натуралістична етика, що ототожнює добро з тією чи іншою "природною якістю" - задоволенням, користю, біологічною еволюцією та ін., постійно припускається цієї помилки. Наприклад, можна стверджувати, що "задоволення є добро", однак зворотне твердження "добро (взагалі) є задоволення" буде логічною помилкою, подібною до тієї, як би із судження "лимон - жовтий" ми робили б висновок "жовте є лимон".

Дж.Є. Мур наділяв добро, крім "неприродності", властивістю "унікальності". Помилковими він вважав не тільки натуралістичні, а й метафізичні (супранатуралістичні) визначення. Також Мур постулює ще одну сутнісну властивість добра - "простоту", що означає неможливість розкладати його на частини. Цим він зарахував до помилкових ті дефініції, в яких добро визначається через опис складових його ознак. Врешті-решт виявляється, що будь-яке визначення добра є неправильним, так як це поняття не можна визначити в принципі. Дж.Є. Мур вважав, що лише завдяки інтуїції люди знають, що таке добро, але всяка спроба вербалізувати це знання з невідворотністю призводить до логічної помилки. Таким підходом Мур продовжив автономне розуміння етики, започатковане І. Кантом.

Дж.Є. Мур ввів поняття "органічне ціле" для визначення такого цілого, особливість якого полягає в володінні ним цінністю, що відрізняється від суми

цінностей його частин. Він вважав, що моральні судження мають пізнавальний статус, залишаючись при цьому інтуїтивно ціннісними. У подальшому в метаетиці моральні міркування стали особливим предметом дослідження, хоч окремих аспектів цього виду міркувань торкались ще Аристотель, Д. Г'юм, Дж.С. Мілль.

Пошуки ідеальної моделі моральних міркувань, загальнозначущих правил, необхідних для досягнення доказових, обґрунтованих, моральних висновків співвідносились з реальною практикою моральних суджень як у буденній свідомості, так і в етичних концепціях. Нерідко аргументом на користь логічної специфіки моральних міркувань слугує посилення на широко відомий "принцип Г'юма", або "гільйотину Г'юма".

В основі етики Д. Г'юма лежить концепція незмінної природи, що складається зі звичок, які формують моральні оцінки, тісно пов'язані із задоволеннями. У пошуках мотиву, який би примусив людей слідувати вимогам "спільного блага", Д. Г'юм звертався до альтруїстичного почуття "симпатії", яке протиставляв індивідуалізму. У "Трактаті про людську природу" Г'юм зазначав, що автори всіх відомих йому етичних теорій у своїх розмірковуваннях постійно і непомітно для себе переходять від речень зі зв'язкою "є" до речень зі зв'язкою "належить". Завдяки такій позиції в метаетиці різко розводились судження факту і судження обов'язку (або дескриптивні і прескриптивні судження) за їх логічним статусом. Вважалося, що неможливо побудувати логічно правильний умовивід, якщо всі посилення дескриптивні, а висновок прескриптивний. Це означає, що моральні норми в принципі не виводяться зі знань про суще.

Полеміка з приводу можливості переходу від знання до цінності особливо загострилась у 20-ті роки ХХ ст. і досі триває у наукових колах. У 1930-1950-х роках переважала радикальна критика нормативної етики, їй було відмовлено у статусі теоретичної дисципліни. Водночас деякі представники метаетики вважали, що не можна зводити моральну філософію до аналізу мови

моралі, уточнення її понять, головним завданням етики, на їх думку, має бути вирішення її "змістовних", ціннісних проблем.

Чисельні спроби ліквідувати дихотомію "фактів" і "цінностей", довести правомірність логічного переходу від суто пізнавальних суджень до нормативних не привели до особливо значимих результатів. У зв'язку з цим в 70-ті роки ХХ ст. відбулось певне відновлення нормативної етики в метаетичних дослідженнях. Такі риси є характерними для етичної теорії британського філософа Р. Гейра. Він віддавав належне настановам аналітичної лінгвістичної етики, аналізу мови моралі, значенню моральних термінів. Та, Р. Гейр не вважав, що необхідно ліквідувати традиційну моральну метафізику.

Оцінюючи етичні вчення, Р. Гейр доходить висновку про необхідність переформування всієї попередньої етичної проблематики в термінах філософії мови і представлення всіх філософських теорій як різних способів інтерпретації моральних слів і висловлювань, які, на його думку, дають помилкове витлумачення мови моралі. Наслідки таких помилок Гейр вбачає в релятивізмі і суб'єктивізмі. Для ліквідації таких наслідків він розробив концепцію прескриптивізму, яка є протилежністю дескриптивізму у всіх його різновидах і натуралістичному, і інтуїтивістському.

Обидва ці підходи залишаються фактично в межах тлумачення "моральних фактів". Р. Гейр піддає критиці гедонізм, який "моральну правильність" вчинку пов'язує з "максимізацією задоволення", еволюційну етику, яка шукає відповідності моральних максим в еволюційному процесі. В цих обґрунтуваннях Гейр вбачає лише мовні конвенції.

Однак аргументи інтуїтивістів теж не мають тієї фактологічної певності, що в кінцевому результаті призводить до різних моральних умовиводів. Ця ж розмитість і невизначеність характеризує також побудови емотивістів, які не в змозі пояснити ірраціональні почуттєві потяги людини. На противагу таким позиціям Р. Гейр стверджує, що мова моралі служить не для опису фактів, а для того, щоб приписувати або рекомендувати певні дії. Він вважає прескриптивність не психологічною, а логічною властивістю моральної мови,

тому правила логіки, що вироблені розумом, є об'єктивно необхідними вимогами розуму. Свідченням того є факт наявності єдиної логічної форми належності, інваріантної для всіх культур, що робить можливим діалог між ними. При цьому залишається відкритим питання про змістовні критерії морально належного.

У пошуках такого критерію Р. Гейр здійснює адаптацію кантівського категоричного імперативу, вносячи ряд уточнень і доповнень. Найбільш значимою є концепція універсалізації моральних суджень. Дійсність моральної вимоги має бути не тільки в тому, що вона є загальнообов'язковою для всіх розумних істот, а в тому, що вона може бути прикладена до безмежної кількості конкретних ситуацій, подібних до тієї, для якої сформульована дана вимога.

Такий підхід дозволяє детально досліджувати наслідки прийняття різних, навіть альтернативних рішень і з урахуванням всього цього встановлювати параметри універсального морального закону. В кінцевому результаті Р. Гейр вважає за потрібне доповнити категоричний імператив І. Канта утилітаристським прорахуванням максимальної суми користі (або блага) для всіх, хто залучені до конкретної ситуації. Р. Гейр не визнає протиставлення кантіанства й утилітаризму і шукає нормативні рішення проблемних питань сучасної етики (злочинність, смертна кара, евтаназія, аборт тощо).

Для американського прагматизму найбільш впливовим представником філософської традиції став утилітаризм Дж.С. Мілля. Зокрема, У. Джеймс поділяв тезу етики Мілля про "корисність" безкорисних вчинків. Послідовники цього напрямку називали філософський прагматизм "гуманістичною філософією людини", вони виступали проти тих, хто вважав "досвід" і "дух" несумісними.

У Джеймса "досвід" втрачає значення нижчого ступеня пізнання, прийнятого в раціоналістичній філософії, і стає синонімом "життя". Прагматизм прагнув повернути філософську думку в природну течію, в просте ставлення до вічних питань про сенс життя, моральнісну світобудову. У. Джеймс проповідував

"принцип особистості", згідно з яким людина творить свій світ, свій шлях, свою істину, причому творить всіма рівнями свого "Я", у тому числі і підсвідомістю.

Головним поняттям, навколо якого вибудовувались інші філософські категорії, стала людська дія. Оскільки дія є основною формою життєдіяльності людини, а сама вона має свідомий і цілевідповідний характер, то постає нагальне питання про ті механізми свідомості, мисленнєві структури, які забезпечують продуктивну дію.

Другим класиком прагматизму заслужено вважають Д. Дьюї, основним методом якого став інструментальний підхід. Д. Дьюї віддавав перевагу вивченню не об'єктів, а "подій" і "явищ", "проблемних ситуацій". Зміст філософії, на його думку, необхідно розглядати як елемент соціальної і культурної ситуації. Через те, що етичні категорії трактуються переважно як готові, завершені, що не піддаються перевірці, то не може бути жодного стандарту для оцінки їх правомірності. На думку Дьюї, тільки посилення на ситуацію, в контексті якої категорії народжуються і функціонують, здатне забезпечити нам підстави для оцінки їх вартості і важливості.

В сучасній етиці існують певні шляхи виходу із тих невирішених проблем, які постали перед теоретичною етикою, нездатною виконати функцію розробки дієвих та універсальних принципів. Значні труднощі виникають і перед прикладною етикою, через її емпіричну орієнтованість і тенденцію до надмірної релятивізації.

У найновітніших варіантах концепції прикладного утилітаризму "максимізація чистої корисності" доповнюється формулюванням вимоги "завжди максимізувати загальний рівень задоволення бажань". Принцип максимізації розгалужується на два підходи. В першому передбачається максимізація стандартів корисності, що обумовлена внутрішньою корисністю аж до урахування ментального стану. В другому підході перевага віддається максимізації дій, однак вони можуть не збігатись з усталеними моральними принципами, не завжди в змозі забезпечити граничну і безперечну корисність.

Зіткнувшись з цими та іншими труднощами, Р.М. Гейр та інші утилітаристи перейшли на дворівневу систему оцінювання моральних принципів, яка передбачає поєднання як інтуїтивного рівня (нормативний утилітаризм), так і критично-раціонального (прикладний утилітаризм). Гейр стверджував, що на критично-раціональному рівні людина застосовує критерії прикладного утилітаризму для вибору таких орієнтирів, які на інтуїтивному рівні вже керують її життям. Вибрані орієнтири і будуть тими принципами, прийняття яких широким загалом дозволить максимізувати корисність.

Теорія Р.М. Гейра виключає далекоюсяжну апеляцію до наслідків дії на інтуїтивному рівні, що дозволяє гранично усунути розбіжності між думками окремої людини і загальними думками. В цьому контексті плідною також є концепція Р. Холмса, яка започатковує шляхи інтеграції теоретичної та прикладної етики. Він вважав за потрібне розробку особливої, контекстуаліської етики. Такі дослідження починаються з конкретних моральних проблем, для вирішення яких узагальнюється значна кількість емпіричних знань з цього питання. Пошуки відповідного цієї проблемі теоретичного компонента не самоціль, бо такий аналіз виключає некритичне використання суто абстрактних принципів. Оптимальним співвідношенням практичного і теоретичного знання, на думку Р. Холмса, є їх взаємна підтримка, підсилення практичного і теоретичного.

Подальше уточнення своєрідності сучасної прикладної етики здійснено Р. Вернером, який вважав, що практичні етичні дослідження якості безпосереднього завдання має вирішення конкретних спірних з моральної точки зору ситуацій і невідкладних для сучасного світу моральних проблем. В цьому процесі теоретичні знання також використовуються, проте основне завдання не зводиться лише до розробки додатків до цієї теорії. В ході дослідження можуть підніматись важливі теоретичні і методологічні питання, але більше значення мають нормативні принципи. Під час такого процедурного вирішення моральної проблеми передбачаються її чітке означення, стимулювання моральної уяви, підсилення аналітично-критичних

навичок, класифікація розходжень, створення спрямованості на прийняття рішень і зміну поведінки. До обов'язкових елементів прикладного підходу в етиці належать такі організаційні складові, як обов'язкове завершення суперечки, збереження особистісного простору, структурування дискусій тощо.

Концепція **Р. Рорті** ґрунтується на доведенні того, що від моменту, коли став критикуватись новоевропейський раціоналізм і реалізм, етноцентризм є єдиною альтернативою згубному релятивізму. Критика Р. Вернером цієї позиції здійснюється на основі поняття "ключові моральні переконання", наявність і визнання яких є очевидним для членів морального співтовариства у сучасному світі. На думку Р. Вернера, такий підхід відкриває шлях до політично прогресивного прагматизму, який концентрується скоріше на історичному процесі, ніж на сучасному моменті історії.

Таким чином, крім відомої в минулому подальшої диференціації і спеціалізації в етичних дослідженнях, принципово нова тенденція етизації різних сфер життєдіяльності пов'язана з появою такої процедури морально-етичного мислення, що є органічним синтезом теорії і практики і дістала назву прикладна етика. Під цим розуміють не використання теоретичних знань у складних ситуаціях реального морального вибору, або опосередкований виховний вплив теорії моралі через інтеріоризацію її істин в систему особистісних ціннісних орієнтацій, а безпосереднє використання теорії в практиці.

Життєво-практичний потенціал прикладної етики є суттєво вищим порівняно з різновидами нормативної етики окремих професій або галузей життя, які орієнтовані на конкретизацію загальних принципів моралі в зв'язку з особливою суспільною значимістю тих чи інших форм діяльності, що об'єктивно вимагає підняття їх моральних стандартів над середньостатистичними.

Складні взаємовідносини нормативної етики і моралі, відсутність чіткої демаркаційної лінії між ними, завжди існуюча можливість суб'єктивного

виглумачення їх настанов є вразливою стороною цих духовно-ідеальних утворень. Виокремлення теоретичних ідей і положень у повністю теоретичну етику так і залишилось бажаним проектом, який не завершився або через об'єктивну відсутність конкретно-наукового інструментарію для дослідження таких складних феноменів, якими є моральнісні вчинки, або через абсолютизацію конкретно-історичного відносного змісту моральних цінностей.